

Л.П.Маркітан (Київ)

**СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853-1856 рр. ТА УВІЧНЕННЯ
ПАМ'ЯТІ ЇЇ ГЕРОЇВ У ФОТОКШОДОКУМЕНТАХ**

У статті на основі фотокінодокументів відображено події Східної (Кримської) війни 1853- 1856 рр. та заходи по увічненню пам'яті її героїв.

22 липня 2003 р. Президент України Л.Д.Кучма видав указ про відзначення 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр.¹ Саме Кримський півострів - окраїна тодішньої Росії, а зараз територія України, став театром кровопролитного протистояння між військами Англії, Франції, Туреччини, а пізніше й Сардинського королівства, з одного боку, і Росії, з іншого. Відомо, що весь тягар бойових дій прийняв на себе Севастополь. 349-денна оборона

міста протягом 1854-1855 рр. - найважливіший і найдраматичніший сюжет війни.

Події Кримської війни та увічнення пам'яті її героїв широко відображено в різних видах історичних джерел, у т. ч. зображальних, до яких належать і фотокінодокументи.

Джерельною базою статті є матеріали Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) та фотоілюстрації, розміщені в друкованих виданнях. Зрозуміло, що це, в основному, фоторепродукції з художніх творів, але, зняті на плівку, вони набувають статусу історичного джерела. Пізніше, десь наприкінці XIX ст., з'являються документальні фотографії, а згодом і кінокадри, що зафіксували моменти відкриття пам'ятників героям Східної війни, зустрічі ветеранів та окремі їх портрети.

На фотознімках, присвячених Синопському бою 18 листопада 1853 р., в якому російський флот під командуванням адмірала П.С.Нахімова розгромив турецьку ескадру - апофеоз цього бойовища. Бачимо вітрильники, притиснуті один до одного, частина з них палає, деякі занурені у воду. Праворуч, на високому березі бухти - берегова батарея турків із трьома кам'яними баштами². У рапорті начальника штабу Чорноморського флоту генерал-ад'ютанту В.О.Корнилову П.С.Нахимов зазначав: "...Ворог у цьому бою втратив усі кораблі; ті з них, які не були знищені нашими бомбами або спалені самими турками, згодом знищили наші фрегати й пароплави. Усі укріплення знесено до ґрунту".

Міць російського флоту визнавав і супротивник. Так, одна з тогочасних англійських газет писала: "Як би не подавали справу публіцисти, ми, моряки, не можемо не поважати невідомий флот, який протягом місяця бореться з бурями, одразу ж по цьому дає бій, знищує ворога й, попри ушкодження, повертається в порт"⁴.

Перемога в Синопській битві стала формальним приводом для введення наприкінці грудня 1853 р. англійцями та французами свого флоту в Чорне море. Навесні Росії було оголошено війну, а 10 квітня ескадри союзників піддали бомбардуванню Одесу з метою висадки десанту. І хоча сили сторін були нерівні, захисники міста відбили напад коаліційних сил. На фотографіях бачимо ворожі кораблі, що ведуть бій в Одеському порту та маємо портрет молодого артилерійського прапорщика О.П.Щоголева, чия батарея протягом шести годин до останнього снаряда вела бій із ворогом⁵. За проявлений героїзм він був нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ступеня, а батарея стала носити його прізвище.

У вересні 1854 р. англо-французький флот у складі вісімдесяти дев'яти військових парових кораблів і трьохсот транспортів протягом 6 днів висадив південніше Євпаторії 62-тисячну армію, що мала на озброєнні 134 польові й 114 облогових гармат⁶. На фото: досить широка смуга низинного узбережжя з озером, яке відділяється від моря вузькою смугою берега, схожою на довгу греблю. На березі розташовано велику кількість наметів, багато військових, в окремих місцях палає багаття⁷.

У фотоматеріалах зафіксовано ще один із епізодів Східної війни - битву на р. Алма, де російські війська під орудою головнокомандуючого Кримською армією генерал-ад'ютанта О.С.Меншикова 8 вересня 1854 р. зробили невдалу спробу зупинити війська союзників, котрі рухалися в напрямку Севастополя. Це - загальний вигляд бою, атака вояків Володимирського полку, урятування командиром Мінського полку Раковичем прапора, оточення росіян дивізією французького генерала Боске⁸. І останнє фото з цієї серії - відступ російської армії після битви⁹. Укладач збірки рукописів з історії оборони Се-

вастополя полковник М.Ф.Дубровін відзначав: "Поле битви було вкрито пораненими й помираючими... Повсюди уламки зброї, частини тіл, купки людей і коней у крові"¹⁰. У цій битві з російського боку загинуло 4 Генерали, 193 офіцера та 5500 солдатів¹¹.

У документальному кінофільмі виробництва Української студії хронікально-документальних фільмів "Укркінохроніка" "Місто безсмертної слави"¹² відзнято обеліск з інкерманського каменю, установлений на високому березі річки Алма. На монументі напис, зроблений слов'янською в'яззю: "Пам'яті воїнів, полеглих в Алмінській битві". Автор пам'ятника - скульптор Годабський.

Ще одна спроба зупинити ворога відбулася 13 жовтня 1854 р. в долині між Севастополем та Балаклавою. Тут російські війська, очолювані генерал-лейтенантом П.П.Ліпранді, здобули перемогу над англійцями й турками, але не змогли скористатися з неї. Один із моментів цього бою зображено на знімку, зберігся й фотопортрет генерала¹³.

Важливою віхою в Кримській війні була Інкерманська битва, якій присвячено чотири фоторепродукції¹⁴. Ось як писав про неї французький письменник і історик Базанкур: "Це штурм, жахливий, безупинний, подібний хвилям припливу... Простір, на якому точиться бій, нерівний, місцевість хвиляста: через це то там, то тут з'являються нові колони супротивника. Ця метушня, що тривала понад сім годин, не піддається жодному описові: приклади героїства, жахлива боротьба, мужність, відчайдушні атаки - ось Інкерман!"¹⁵.

Битва продемонструвала стійкість російських солдатів, а також те, що при вмілому керівництві можна було досягти результатів у бою, але, як відзначав відомий російський учений Є.В.Тарле, "... зняти облогу, що могло б статися у випадку перемоги під Інкерманом, не вдалося"¹⁶.

Шлях на Севастополь було відкрито. Розпочалася 349-денна оборона міста. Тепер основні сили коаліційних військ були спрямовані на захоплення Севастополя - головної бази Чорноморського флоту. Недарма англійська газета "Times" у жовтні 1854 р. писала, що "головної мети нашої політики й війни не може бути досягнуто, допоки стоятиме Севастополь і існуватиме російський флот"¹⁷.

Із боку моря місто захищав Чорноморський флот. Аби не допустити прориву в порт кораблів супротивника 9 вересня 1854 р. начальник штабу флоту віце-адмірал В.О.Корнілов видав наказ про затоплення кораблів: "Я, з дозволу його світлості (О.С.Меншикова - ЛМ.) оголошую розпорядження, яке прошу виконати: кораблі розташувати за визначеною в плані диспозицією й із них старі кораблі "Три святителя", "Уриіл", "Селафаїл", "Варна", "Сілістрія", фрегати "Флора" й "Сизополь" затопити у фарватері"¹⁸.

11 вересня п'ять лінійних кораблів і два фрегати були затоплені при вході на рейд між Костянтинівською й Олександрівською батареями. "Більшість матросів і багато хто з офіцерів були сумні через те, що кораблі, на яких вони служили й з якими поріднилися, мають загинути, не помірявшись із ворогом силами у відкритому бою... Опівночі 11 вересня глухий тріск і плюскіт води сповістили про затоплення. Лише корабель "Три святителя" довго опирався, залишаючись на поверхні й не бажаючи розлучатися з життям"¹⁹.

Ми не випадково навели рядки з книжки М.Ф.Дубровіна, бо цей момент в історії оборони Севастополя відображено на фотовідбитку - на тлі уламків гордо стоїть красень-корабель, якого спіткала доля його бойових побратимів²⁰.

Пізніше, у лютому 1855 р., між Михайлівською та Миколаївською батареями було затоплено ще 6 лінійних кораблів²¹, а після припинення боїв на Малаховому кургані, коли захисники Севастополя відступили на Північну сторону, були затоплені й решта кораблів²².

Ушановуючи учасників оборони Севастополя й, перш за все, моряків, які поповнили лави захисників сухопутних укріплень, у 1904 р. до 50-річчя оборони міста відкрито пам'ятник затопленим кораблям, автором якого був естонський скульптор, академік Амандус Адамсон²⁴. Пам'ятник, заввишки 16,6 м, установлено в бухті на 3-метровій штучній гранітній скелі в 10 м від берега. Він нагадує коринфську колону з діориту, на верхівці якої бронзовий орел підняв вінок на честь кораблів, затоплених у бухті. На гранітній плиті напис: "У пам'ять кораблів, затоплених 1854-1855 рр. для загородження входу на рейд". Навпроти колони - на підпірній стінці - два якорі, зняті з кораблів перед затопленням. Маємо низку кінокадрів та фотодокументів із зображенням цієї споруди²⁵.

Акція із затопленням кораблів захистила Севастополь із моря, але з суші він не був підготовлений до оборони. Розташоване по обидва береги 7-кілометрової бухти місто поділялося на Північну та Південну сторони. Війська коаліції, наблизившись 13 вересня до Севастополя, зосередили головні сили на підступах до Південної сторони.

Натхненником і організатором оборони міста став начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В.О.Корнилов²⁶. Ось як характеризували його сучасники: "Це був один із небагатьох, хто не втратив голову в настільки складних обставинах; це була людина, яка очолила оборону не за старшинством, а за здібностями й енергією. Холоднокровний у найскладніших обставинах, Корнилов дивився на справу прямими очима, не захоплюючись, але й не впадаючи у відчай"²⁷. Л.М.Толстой, зокрема, відзначав: "Можна, не боючися звинувачень в упередженні, сказати, що всю безприкладну оборону Севастополя створив Корнилов"²⁸.

5 жовтня 1854 р. на батареї Станіславського (Малахів курган) В.О.Корнилов був смертельно поранений. А через рік на місці його загибелі було споруджено пам'ятник. На постаменті знаходилася бронзова фігура віце-адмірала, ураженого гарматною кулею. Трохи підвівшись, він правицею вказує на місто: "Відстояйте Севастополь! Не віддавайте його!" (це дійсно, як свідчать захисники міста, були його останні слова). Нижче, біля цоколя, бронзова фігура легендарного матроса Петра Кішки (П.В.Марковича) з бомбою в руках. Під час II світової війни гітлерівці демонтували бронзові фігури й відвезли їх на переплавку, залишивши тільки постамент. Але пам'ятник живе у фотознімку²⁹. Маємо й фотопортрет В.О.Корнилова та загальний вигляд батареї, де він загинув³⁰.

Після загибелі віце-адмірала оборону Севастополя очолив адмірал, командир Севастопольського порту та військовий губернатор міста П.С.Нахимов. Сучасники називали його "душею оборони". Дослідник Кримської війни майор А.Н.Лаговський зазначав: "... чудовий бойовий командир, під орудою якого Чорноморський флот здобував неодноразові перемоги... Цілоденно він був на укріпленнях оборонної лінії, вникаючи в усі деталі й дрібниці оборони, приділяючи увагу її матеріальному забезпеченню... Нахимов дбав про заходи щодо зменшення великих щоденних втрат серед захисників Севастополя"³¹.

2 березня 1855 р., майже відразу після того, як він очолив оборону міста, Нахимов видав наказ: "Подбати, щоби при відкритті вогню не було жодної зайвої людини не лише на відкритих місцях і не при справах, але щоб гарматна обслуга й число людей для необхідних під час бою робіт були обмежені до краю; дбайливий офіцер, використовуючи обставини, завжди віднайде спосіб зробити економію в людях і таким чином зменшити небезпеку для інших"³². Сам П.С.Нахимов по декілька разів на день бував на передових позиціях, відчайдушною сміливістю привчаючи матросів до життя на сухопутних позиціях. Навіть будучи адміралом, залишався чуйною, доступною людиною.

Сам він із гордістю говорив: "Матроси люблять і розуміють мене; це для мене важливіше, ніж відгуки пихатих дворянчиків. У багатьох командирів негражд зі службою на судах через те, що вони неправильно розуміють значення дворянина й зневажають матросів, забуваючи, що мужик також має розум, душу й серце, як і будь-хто" ³³.

28 червня 1855 р. адмірал зазнав смертельного поранення на Малаховому кургані. Тут, на кургані, до 45-ї річниці Синопського бою 18 листопада 1898 р. було відкрито монумент П.С.Нахимову. Пам'ятник створено за проектом кавалерійського генерала, художника О.О.Більдерлінга. Виконав його І.М.Шредер. Складною була доля цього пам'ятника. У 20-х рр. ХХ ст. герой Синопа й оборони Севастополя повинен був поступитися місцем вождю світового пролетаріату. Під час закладання пам'ятника В.І.Леніну 7 листопада 1928 р. ³⁵ у поле зору кінооб'єктива потрапив і пам'ятник П.С.Нахимову ³⁶.

Новий пам'ятник флотоводцю роботи народного художника СРСР, академіка М.В.Томського й архітектора О.В.Ареф'єва було відкрито 5 листопада 1959 р. Бронзова шестиметрова скульптура П.С.Нахимова в адміральському однострої встановлена на гранітному постаменті висотою 7,5 м. У підніжжя напис: "Адміралу Павлу Степановичу Нахимову". На постаменті з полірованого граніту — горельєфи, що відображають епізоди з його бойового життя. На тильному боці, повернутому до Графської пристані, на тлі зброї й бойових прапорів, бронзова меморіальна дошка з написом: "Слава російському флоту". Над нею в бронзовому лавровому вінку позначено дати поранення й смерті Нахимова. На всіх кутах постаменту - чавунні якорі ³⁷. Цей монумент відображено в кінофотодокументах. Зберігся й фотопортрет П.С.Нахимова та епізоди його перебування 17 жовтня на 4-му бастіоні ³⁹.

Фотодокументи розповідають і про перший обстріл міста 5 жовтня 1854 р. Укладач збірника історичних нарисів "Оборона Севастополя" (СПб., 1904. - С. 31-32) полковник А.П.Зайнчковський зазначав: "... цього дня зранку всі ворожі батареї загуркотили вогнем. Над містом у прямому сенсі стояло пекло; щохвилини на наші укріплення падали ворожі снаряди. Опівдні з моря підійшов ворожий флот і почав громити берегові севастопольські батареї. Повсюди витала смерть... Через густий порохований дим не було видно сонця. Аби уявити силу цього бомбардування, згадаємо, що з нашого боку вело вогонь усього 276, а з ворожих батарей і флоту - 1396 гармат, і це цілий день".

Коаліційним силам не вдалося швидко оволодіти Севастополем. Недарма командувач 1-ї піхотної дивізії французький генерал Канробер доповідав своєму військовому міністрові: "Вогонь російських батарей усупереч очікуванням був доволі дієвим; фортечний мур на всьому протязі озброєно морською артилерією величезного калібру; ця обставина може вповільнити облогу" ⁴⁰.

Удень та вночі, під постійним вогнем, севастопольці зміцнювали фортецю. Створювалась ешелонована система укріплень: батареї, бастіони, редути, люнети, бліндажі, ложементи, зводилися оборонні мури, копалися траншеї, насипи, ходи сполучення, мінні шахти, галереї тощо, а головне - нові артилерійські позиції, куди перевозилися гармати з кораблів Чорноморського флоту.

Зведення укріплень було важкою працею. Вояки, матроси, жінки та навіть діти тягали землю й каміння, колоди й дошки, на руках перетягували величезні гармати від пристані на батареї та бастіони. Маємо дві фоторепродукції. На одній із них велика група людей тягне в гору, на бойову позицію, гармату ⁴¹. На іншій - спорудження батареї на Дівочій горі, у тилу 4-го бастіону, головними будівельниками якої були жінки ⁴². У кінофільмі "Легендарний Севастополь" виробництва "Укркінохроніки" ⁴³ знаходимо кадри, які зафіксували обеліск жінкам-трудівницям.

Уся лінія укріплень складалася з чотирьох дистанцій, згодом ділянок, оборону яких очолювали генерал-майор Асланович, адмірала М.Ф.Новосильський, О.Г.Панфілов і В.І.Істомін. Керівництво оборонними роботами здійснював інженер-фортифікатор, генерал-майор Е.І.Тотлебен⁴⁴. Захисники міста не обмежувалися першою лінією укріплень - під час облоги Е.І.Тотлебен спорудив перед Малаховим курганом укріплення - Зелений курган, який англійці називали "Matelon vert"⁴⁵.

У серпні 1909 р. на місці 4-го бастиону видатному фортифікаторові було встановлено монумент висотою 13,75 м за проектом художника О.О.Більдерлінга й скульптора І.М.Шредера⁴⁶. П'єдестал з діориту імітує бастион і підземну галерею. На п'єдесталі - фігура Е.І.Тотлебена. Тильний бік пам'ятника містить текст наказу про нагородження генерала орденом Св. Георгія III ступеня й мапу оборонних споруд Севастополя. На постаменті відтворено фігуру солдата-мінера, що риє підкоп, і ще п'ять фігур вояків різних родів військ, які зводять оборонні споруди⁴⁷. Пам'ятник постраждав під час II світової війни, але фотознімок 1934 р. зберіг для нас первісний вигляд монумента⁴⁸.

На низці фотознімків зафіксовано оборонні споруди, зведені в 3-тижневий термін. Тут окремі батареї⁴⁹, підземні мінні шахти й галереї⁵⁰, бліндаж начальника 3-ї ділянки оборонних споруд, якою керував контр-адмірал О.Г.Панфілов⁵¹, бастиони⁵², тогочасна зброя⁵³ тощо. На одній із фотографій зображено французькі батареї та траншеї перед Малаховим курганом⁵⁴.

Ключовою позицією оборони Севастополя був Малахів курган. Він являв собою замкнуте укріплення яйцеподібної форми, поділене на декілька майданчиків траверсами, бліндажами й пороховими погребамі⁵⁵. Тут розташовувалася Корниловський бастион, який отримав цю назву після загибелі віце-адмірала, та 7-а батарея. На фото - двоярусна кам'яна башта з амбразурами та п'ятигарматною батареєю на верхньому майданчику, збудована влітку 1854 р. за проектом інженера Ф.А.Старченка на гроші, зібрані севастопольцями⁵⁶. У ній містилися командний пункт, канцелярія, пороховий погріб, перев'язочна, бастионна церква. Зберігся й внутрішній вигляд батареї⁵⁷.

Півроку оборону Малахова кургану, незважаючи на поранення й контузію, очолював контр-адмірал, учасник Синопського бою, В.І.Істомін⁵⁸. Про його участь в обороні один із її учасників писав так: "Постійна надзвичайна діяльність Істоміна гідна подиву навіть із боку ворога. День і ніч він працює, день і ніч він готовий до смерті. В який відмінний стан привів Істомін Малахів курган! Які здійснено роботи, які траверси нагромаджено! Чистота, лад, обережність, дисципліна панують на кургані, і повсюди видно готовність до боротьби й смерті"⁵⁹.

7 березня 1855 р. контр-адмірал загинув. П.С.Нахимов відзначав: "Оборона Севастополя втратила в його особі одного зі своїх головних діячів"⁶⁰. Між Малаховим курганом і Камчатським люнетом, на місці загибелі В.І.Істоміна, стоїть півтораметровий монумент із мармурового вапняку у вигляді чотиригранної ступінчастої піраміди з георгіївським хрестом на лицьовій частині. Його відкрито 1905 р. На пам'ятнику напис: "Тут 7 березня 1855 року убито ядром у голову контр-адмірала В.І.Істоміна"⁶¹. Первісний вигляд монумента також знаходимо в кінодокументах⁶².

Оборона Севастополя мала активний характер, який особливо виявлявся у вилазках її учасників на позиції ворога. "Вилазок було багато. Не стільки кровопролитних, скільки жорстоких" - відзначав Л.М.Толстой⁶³. Маємо три фоторепродукції, що зафіксували ці епізоди⁶⁴.

Героєм оборони став кріпак із с Ометинці Гайсинського повіту Подільської губернії (зараз Вінниччина) П.В.Маркович (Кішка). Відданий

поміщиком у рекрути, матрос 1-ї статті 30-го флотського екіпажу, із січня 1855 р. "произведенный за отличие" у квартирмейстери, П.Кішка вісімнадцять разів здійснив вилазки у тил ворога. Під час однієї з них, 17 січня 1855 р., він зазнав багнетного поранення в живіт. Ось що писав академік М.І.Пирогов у листі до своєї дружини: "Зараз у шпиталі на перев'язочному пункті лежить матрос на прізвисько Кішка; він став знаменитим; його відвідували великі князі (сини царя Миколи I - Микола та Михайло - Л.М.). Цей Кішка брав участь у всіх вилазках, та й не тільки вночі, але й удень творив дива під пострілами... Зараз лежить у шпиталі; бо під час вилазки він одержав багнетом у черево. Уже одужав, прогулюється, покурює папіроску й нещодавно злупив з попа й з Колашнікова по двогривенному на горілку. Подейкують, із великими князями сюди приїхав Тімм (Тімм В.Ф. - видавець "Художественного листка", художник-баталіст - Л.М.) і портрет Кішки буде надруковано" ⁶⁵.

За свої подвиги П.Кішка був нагороджений трьома георгіївськими хрестами та чотирма медалями ⁶⁶. Пам'ятник йому відкрито 26 травня 1956 р. Автори - скульптори, брати Василь та Осип Кейдуки ⁶⁷. На гранітному чотиригранному постаменті червоного кольору встановлено бронзовий бюст матроса. Постамент оздоблено барельєфами на теми оборони, гарматними кулями та якорями. Такий самий монумент 14 серпня 1955 р. споруджено в рідному селі П.Кішки Ометинцях, де він похований ⁶⁸. Різні плани пам'ятника зафіксовано в кінодокументах ⁶⁹.

В "Історії Української РСР" (К., 1978. - Т.3. - С. 147) як ілюстрацію вміщено фотокопію з малюнка В.Ф.Тімма під назвою "Солдати - захисники Севастополя". На жаль, прізвища там відсутні. Нам удалося розшифрувати це фото (зліва направо): Опанас Алексеев - офіцер резервного батальйону Волинського піхотного полку, Авксентій Рибаків - боцман 30-го флотського екіпажу, Петро Кішка, Іван Димченко - матроси й Федір Заїка - квартирмейстер екіпажу.

На останніх із фотоматеріалів, присвячених обороні міста, - сутички з ворогом на 1-му й 2-му бастіонах 6 червня 1855 р.⁷⁰, на батареї, якою командував лейтенант П.Л.Жерве ⁷¹, та штурм Малахова кургану 27 серпня 1855 р.⁷².

Після одинадцятимісячної облоги й кровопролитних боїв головний бастіон оборони - Малахів курган - пав. Зруйнувавши захисні споруди, Гарнізон залишив Південну сторону й перебазувався на Північну. Ще 74 дні тривала війна, але бойові дії вже не мали великого масштабу.

Ось як оцінював оборону Севастополя головнокомандувач французької армії маршал Жан-Жак Пелісьє. Ще 22 липня 1855 р. він писав імператору Наполеону III: "Що таке облога Севастополя? Це безупинна боротьба двох армій, які рухаються одна супроти іншої, створюючи окопи, батареї й змагаючись за володіння полем битви... Це бій, що триває протягом ось уже восьми місяців"⁷³.

"Це не такого роду війна, - відзначав журнал "Современник" - де битва змінюється битвою... Тут потрібна витривала, залізна мужність, яка без надій, без сподівань, щохвилини бачить смерть, просто в очах, день за днем, місяць за місяцем, у постійних трудах і нестатках. Тут потрібне не те запальне героїство, якого заледве вистачає на двогодинну битву у відкритому полі, а заготоване, постійне героїство, що не знає ані відпочинку, ані втоми"⁷⁴.

І дійсно, воювали всі - військові, мешканці міста, навіть представники духівництва. Так, у книжці "Оборона Севастополя", що вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1904 р. (С. 57) вміщено ілюстрацію: монах Іоанікій Савинов у сутичці з ворогом у ніч на 1 березня. Тримаючи в правиці хрест, він закликає воїнів до бою.

Воювали й діти. Так, на двох фотодокументах зображено юних захис-

ників Севастополя. На одному - дванадцятирічний Максим Рибальченко ⁷⁵, син матроса з Камчатського люнета, який під вогнем збирав ворожі гарматні кулі, що їх постійно бракувало, і приносив артилеристам. Зарахований до особового складу батареї, він боронив рідний Севастополь. За мужність та відвагу, за поданням П.С.Нахимова, юний захисник міста був нагороджений бойовою медаллю ⁷⁶.

Інший хлопчик - десятирічний Микола Пищенко ⁷⁷. Він разом із батьком - командиром 4-го бастиону, як матрос 37-го екіпажу, воював на редуті Шварца. Під час другого бомбардування міста 8 квітня 1855 р. батько загинув, але хлопець залишився на посту. Худенький, у коротких штанцях, у батьківській куртці, що доходила до колін, босий, він стріляв із маленької мортирки ⁷⁸. Був нагороджений спочатку медаллю "За хоробрість", а потім георгіївським хрестом.

Маємо ще один знімок - юнги Іван Рипіцин і Бобер та 38-го флотського екіпажу Дмитро Фарасюк і Олексій Новиков ⁷⁹.

Аналізуючи фотознімки, зупинімося на участі жінок у цій війні, і, передусім, сестер-жалібниць, що працювали під керівництвом професора госпітальної хірургічної клініки, патологічної та хірургічної анатомії Петербурзької медико-хірургічної академії, а згодом академіка М.І.Пирогова ⁸⁰.

Прибувши до Севастополя 12 листопада 1854 р., він писав у своїх "Севастопольських листах та спогадах" (СПб., 1899. - С. 26.): "На ліжках лежать смердючі поранені, але більшість на нарах. Через нестачу білизни й соломи просякнуті гноєм і кров'ю матраци залишаються під хворими по 4 - 5 днів і більше". Хірург почав навчати медичних працівників нових методів лікування - застосуванню хлороформу, накладанню гіпсових пов'язок тощо.

У російській армії вперше з'явилися сестри-жалібниці, а першою сестрою-жалібницею, що допомагала пораненим безпосередньо на полі бою, була знаменита Даша (Дарина Лаврентіївна Михайлова), названа Севастопольською ⁸¹ (фото 1901 р.). Донька матроса, що залишилася сиротою в 15 років, довідавшись про Алмінську битву, спростила все своє майно й, купивши коня та бричку, вирушила в Севастополь. Багато захисників міста зобов'язані їй своїм життям. За героїчні дії Дашу було нагороджено медаллю "Золотий хрест" із написом "Севастополь" ⁸². Збереглося також групове фото сестер Хрестовоздвиженського товариства піклувальниць поранених ⁸³ та чотири знімки сестер-жалібниць, нагороджених медалями. Це - старша медична сестра, небога полководця МЛ.Кутузова Катерина Михайлівна Бакуніна ⁸⁴, Ніна Вікентіївна Грабаричі ⁸⁵, Марія Григорівна Петренкова ⁸⁶ й Олександра Сергіївна Тулузакова ⁸⁷.

Обсяг статті дозволяє лише побіжно зупинитися на особах, чий портрети зберігаються в ЦДКФФА України або вміщені як ілюстрації в книжкових виданнях. Це, перш за все, вище військове керівництво та активні захисники Севастополя, які зробили свій внесок у боротьбу з іноземними військами під час Східної (Кримської) війни та оборони міста:

М.Ф.Новосильський ⁸⁸ - контр-адмірал, командувач другої дистанції оборони, командир Севастопольського порту.

О.І.Панфілов ⁸⁹ - контр-адмірал, командуючий третьою дистанцією оборони, помічник начальника гарнізону, військовий губернатор.

О.В.Мельников ⁹⁰ - штабс-капітан, талановитий інженер, який керував мінними роботами. Мистецтво його саперів та робочих команд зводило нанівець намагання союзників зруйнувати оборонну систему Севастополя. Недарма він здобув прізвисько "обер-крот". Згодом, вивчаючи історію підземної війни періоду Кримської епопеї, "іноземні автори дивувалися російським мінним роботам. Ставлячи їх вище за французькі, вони зазнача-

ли, що велися ці роботи з неухильною силою волі й з невтомним працелюбством, поєднаним із знанням справи. Особливість російських мінних робіт полягала в їхній наступальній тактиці: контрміни не лише затримували хід підземних робіт атакуючого, але відсували їх назад, тож ці контрміни можна було вважати радше за наступальні міни атаки, ніж за оборонні - це безпрецедентний випадок в історії підземної війни".

В.П.Ползіков ⁹² - полковник, командир 6-го саперного батальйону, керуючий оборонними роботами на Малаховому кургані, а саме на 1-му бастіоні, що знаходився на височині між Ушаковою балкою й Кілен-бухтою та 2-м (Корниловським) бастіоном.

А.П.Хрущов ⁹³ - генерал-майор, командир першої бригади 16-ї дивізії, помічник командуючого військами Міської сторони.

Д.Є.Остен-Сакен ⁹⁴ - генерал-ад'ютант, начальник Севастопольського гарнізону, нагороджений п'ятьма орденами та дев'ятьма медалями, дарма що на бастіоні, за словами академіка Є.В.Тарле, "показувався не більше чотирьох разів за весь час, та й то в найменш небезпечних місцях, а внутрішнє його життя полягало в читанні акафістів, слуханні обідні й у розмовах із попами" ⁹⁵.

Г.І.Бутаков ⁹⁶ - капітан-лейтенант, командир фрегата "Володимир", що разом із іншими кораблями підтримував севастопольців вогнем гармат, підвозив боєприпаси, продовольство й поповнення, а з міста евакуюював поранених та хворих. Згодом Г.І.Бутаков став адміралом ⁹⁷.

В.І.Васильчиков ⁹⁸ - флігель-ад'ютант, генерал-майор, начальник штабу Севастопольського гарнізону. У своєму листі до О.С.Меншикова (від 20 вересня 1854 р.) М.Д. Горчаков характеризував генерала як хоробру й шляхетну людину ⁹⁹.

П.Л.Жерве ¹⁰⁰ - лейтенант, командир батареї між Малаховим курганом і Доковою балкою, якій було присвоєно його ім'я.

Н.А.Бирильов ¹⁰¹ - флігель-ад'ютант, начальник аванпостів 3-го бастіону, що знаходився між Доковою й Лабораторною балками.

М.Ф.Белкін ¹⁰² - лейтенант, командир люнета №7 на правому фланзі 5-го бастіону, що носив його ім'я.

В.О.Де-Жерве ¹⁰³ - полковник, командир Житомирського егерського полку, який брав участь в обороні Севастополя разом із Одеським, Полтавським, Кременчуцьким, Подільським і Волинським полками.

В.К. Геннеріх ¹⁰⁴ - полковник, інженер. Очоловав оборонні роботи на Корабельній стороні міста. Батарея, що була збудована позаду 2-го бастіону, названа його ім'ям.

Н.І.Костомаров ¹⁰⁵ - лейтенант, командир батареї, що носила його ім'я. Вона захищала 4-й бастіон, де воював молодий поручик-артилерист Л.М.Толстой ¹⁰⁶.

Розглядаючи портрети організаторів оборони Севастополя не можна не зупинитися на постаті головнокомандувача російської армії в Криму, генерал-ад'ютанта О.С.Меншикова ¹⁰⁷. Як воєначальника його характеризує вислів одного з учасників війни: "Князь нічого не зробив для оборони Криму й Севастополя. Тонкий царедворець і дипломат, він завжди був кепським адміралом у морі й ще гіршим полководцем у полі" ¹⁰⁸. А після поразки під Алмою В.О.Корнилов писав у своєму щоденнику 14 вересня 1854 р.: "Вирішили стояти. Слава Богу, якщо встоїмо, якщо ж ні, то князя Меншикова можна назвати зрадником" ¹⁰⁹. Це думки військових, а ось погляд цивільної людини. Після зустрічі з Меншиковим М.І.Пірогов записав у "Журналі моєї енциклопедії": "Сухий саркастич, затятий егоїст. І це полководець? А як він запустив усю адміністрацію, усю медичну справу! Це жах!" ¹¹⁰.

Під тиском громадської думки цар Микола I замість Меншикова призна-

чив генерал-ад'ютанта М.Д. Горчакова ^ш, проте це не зарадило справі - Росія програла війну.

Найвизначніший із мистецьких творів, присвячених війні - це панорама "Оборона Севастополя", рішення про створення якої було прийнято Комітетом по увічненню історичних подій, організованим наприкінці 1899 р. під орудою великого князя Олександра Михайловича ¹¹². Створена професором Петербурзької академії мистецтв Ф.О.Рубо ^ш, панорама є унікальною пам'яткою, вершиною його творчості (за словами академіка П.П.Соколова-Скалі, який відтворював її в 50-ті рр. ХХ ст., це "шедевр панорамного живопису" ^ш).

Митець відтворив події 6 червня 1855 р. - відбиття штурму Малахова кургану та укріплень Корабельної сторони. Картина завдовжки по колу 115 м і заввишки 14 м та площею 1610 м² вражала своєю монументальністю ¹¹⁵.

Від моменту відкриття панорами 14 травня 1905 р. ¹¹⁶ вона набула значення видатної пам'ятки. Недарма французький письменник Анрі Барбюс у книзі відгуків залишив такий запис: "Я мав можливість бачити картину, яка не має собі рівних!" ¹¹⁷.

Унікальною спорудою була й будівля панорами, збудована за проектом інженера-підполковника В.А.Фельдмана. На її зведення комітет із будівництва пам'яток виділив 70 тис. рублів. Роботи розпочалися 27 жовтня 1902 р. і за два роки будинок, баню якого прикрасила вишукана ротонда, був зведений. Над класичним двоколонним порталом входу встановлено георгіївський хрест, повитий стрічкою, а також число "349" - кількість днів оборони Севастополя ¹¹⁸. Під час II світової війни споруду було зруйновано. У фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного зберігаються три фотодокументи та окремі плани з документальних фільмів, де зафіксовано зруйнований будинок та його відбудову ¹¹⁹.

Серед цих джерел слід окремо зупинитися на кіносюжеті виробництва Центральної студії документальних фільмів (Москва) за травень 1944 р.: бої за визволення Севастополя, горять портові споруди, радянський солдат установлює червоний прапор на будинку зруйнованої панорами ¹²⁰.

До сторіччя оборони Севастополя в Кримській війні, а саме 16 жовтня 1954 р., відновлену панораму "Оборона Севастополя" було врочисто відкрито. Маємо фотодокументи, де перші відвідувачі входять до будинку музею ¹²¹, та окремі його види в післявоєнні роки ¹²².

Іншою пам'яткою, присвяченою Кримській війні, є пантеон російських адміралів - Володимирський собор, закладений улітку 1854 р. на місці поховання 1851 р. командувача Чорноморським флотом адмірала М.П.Лазарева. Тут поховані М.П.Лазарев, В.О.Корнилов, П.С.Нахимов, В.І.Істомін та інші флотоводці - усього 11 поховань. Усередині храму на мармурових дошках свинцевими літерами викладено імена 33 видатних захисників Севастополя, нагороджених орденом Св. Георгія. Храм споруджено у візантійському стилі за проектом професора архітектури К.А.Тона. Доопрацював проект академік архітектури О.О.Авдеев. Висота храму з хрестом становить 32,55 м ¹²³.

Автор книжки-путівника "Севастополь" З.Чебанюк пише, що під час окупації міста 1855-1856 рр. було вчинено наругу над прахом чотирьох адміралів. Як засвідчив акт спеціальної комісії від 11 квітня 1881 р., під час перекладання останків флотоводців із дерев'яних трун у нові, свинцеві, було виявлено, що покришки з усіх трун вирвані й розбиті, із мундирів зірвано еполети, а останки П.С.Нахимова засипано землею ¹²⁴. Під час II світової війни Володимирський собор було зруйновано, але у фотодокументах зберігся його первісний вигляд ¹²⁵.

Комплексним меморіальним пам'ятником є Братське (Петропавлівське)

кладовище, що знаходиться на Північній стороні міста - високому правому березі Севастопольської бухти. Закладене воно було за спеціальним наказом В.О.Корнилова 21 вересня 1854 р.¹²⁶ 17 грудня 1856 р. Морське міністерство звернулося з проханням розпочати збір коштів для його організації. Через рік, 5 вересня 1857 р., відбулась урочиста церемонія закладання загального пам'ятника полеглим - каплиці Святого Миколая (або Миколая Морського) за проектом архітектора О.О.Авдєєва¹²⁷, який за цю споруду отримав звання академіка. Будівництво тривало до 1870 р. Церква, побудована з білого інкерманського каменю, має форму піраміди, куди вписано одnobанний храм у візантійському стилі. На внутрішніх стінах викарбовано прізвища 943 загиблих генералів, адміралів і офіцерів. На бокових виступах церкви-пам'ятника вибито назви частин, що відстоювали місто. Стіни та стелю розписали фресками художники: академіки А.Е.Корнеєв, О.Д.Литовченко й професор М.М.Васильєв. А коли фрески стали відволочуватися, їх замінили смальтовою мозаїкою. Реставраційні роботи проходили в майстерні венеціанського митця Сальвіати за ескізами художника М.Н.Протопопова¹²⁸. Увінчував храм двометровий хрест, що мав вагу 16 тонн. Маємо фото, на якому зображено верхню частину каплиці¹²⁹.

На Братському кладовищі 472 братські могили, 120 мармурових, гранітних та кам'яних пам'ятників і надгробків, могили адміралів, генералів і офіцерів, котрі померли вже після закінчення війни й заповіли поховати себе в Севастополі. Свій останній притулок тут знайшов і головнокомандувач Кримської армії в завершальний період війни генерал-ад'ютант М.Д. Горчаков (1793-1861). На його могилі встановлено монумент у вигляді каплиці з шатровим дахом, усередині склепіння розписано фресками. Цікава й епітафія: "Тіло покійного за його бажанням поховано серед воїнів, які не допустили ворога вітчизни перейти за межу того місця, де знаходяться їхні могили"¹³⁰.

У ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного зберігається єдиний фотознімок кладовища (фото 1905 р.)¹³¹, вірніше, вхід до нього: білокам'яна огорожа оточує цвинтар, обабіч від входу - дві невеличкі споруди з хрестами, що нагадують каплички, за огорожею - великі дерева, які були привезені з Нікітського ботанічного саду й Одеського розсадника.

До комплексних пам'яток належить і легендарна висота - Малахів курган, де маємо двадцять пам'ятників і пам'ятних споруд, установлених на честь оборони Севастополя у 1854-1855 рр. та 1941-1942 рр.

У кінофільмі "Легендарний Севастополь" та в окремих сюжетах кіножурналів маємо іншу пам'ятку, також відкриту до ювілею оборони - монумент воїнам 4-го бастіону, споруджений неподалік від панорами "Оборона Севастополя"¹³². Цей бастіон знаходився на підступах до центральної частини міста - за добу на його захисників падало до трьох тисяч снарядів. До нашого часу зберігся первісний вигляд п'ятиметрового обеліска з сірого граніту у формі чотиригранної піраміди, увінчаного давньоруським шоломом зі спущеним забралом. На лицьовій стороні монумента викарбовано хрест у лавровому вінку й напис "4 бастіон". На тильній стороні зверху напис: 1854-1855, нижче перелічено назви частин, що обороняли бастіон.

У фотодокументі, уміщеному в путівнику "Севастополь", зафіксовано й пам'ятник воїнам 5-го бастіону, установлений до 50-річного ювілею оборони: п'ятиметровий обеліск із сірого граніту, увінчаний гранітним шоломом. На меморіальних дошках викарбовано назви військових частин¹³³.

Внутрішнім опорним пунктом 4-го бастіону слугував Язонівський редут. У листопаді - грудні 1854 р. екіпаж брига "Язон" побудував земляне укріплення з валом і ровом, аби зміцнити оборону бастіону. Майже п'ятиме-

тровий пам'ятник із полірованого граніту, виконаний у вигляді усіченої піраміди, увінчано хрестом. Назви військових частин викарбовано на тильному боці обеліска.

На Братському кладовищі поховано генерал-лейтенанта, організатора численних вилазок у тил ворога, командуючого військами Корабельної стори С.О.Хрульова, який помер від ран у Петербурзі 1870 р., але заповів поховати себе поруч із бойовими побратимами (генерал неодноразово водив солдатів в атаки, називаючи їх словом "благодетели", а себе - "старателем").

На фото бачимо: на канелюрованій колоні, оздобленій орлом, бюст С.О.Хрульова (автор Гобебський). На лицьовому боці надгробка напис: "Хрульову - Росія", що має конкретний зміст, бо побудовано пам'ятник на кошти, зібрані по всій імперії. На бокових дошках викарбовано епітафію: "К бессмертной славе за собой / Он благодетелей водил / И громкой славой боевой / Средь благодетелей почил"¹³⁵.

Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр. назавжди ввійшла в історію. "Оборона Севастополя, - писав Л.М.Толстой, - залишиться блискучим подвигом не тільки російської, а й усесвітньої історії". Відчути дух того часу, побачити війну такою, якою вона була насправді, нам допоможуть фотокіно-документи.

¹ Урядовий кур'єр. - 2003. - 6 серп. - №144. - С. 12.

² Оборона Севастополя: Подвиги защитников. Краткий исторический очерк с иллюстрациями / Сост. А.Зайнчковский. - Изд. 2-е. - СПб., 1904. - С.14.

³ Севастополю 200 лет. 1783-1983: Сб. док. и мат-лов. - К., 1983. - С. 42-43.

⁴ Цит. за: Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и оборона Севастополя. - СПб., 1900. -Т.1. - С.18.

⁵ Оборона Севастополя... - С.2, 3.

⁶ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1978. - Т.3. - С.143.

⁷ Оборона Севастополя... - С.21.

⁸ Там же - С.23-25.

⁹ Там же. - С.26.

¹⁰ Дубровин Н.Ф. Указ. соч. - С.259-260.

¹¹ Лаговский А.Н. Оборона Севастополя и Крымская война 1854-1855 гг. - М., 1939. - С.38.

¹² Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного) — Одиниця зберігання (далі — Од. зб.) 1085.

¹³ Оборона Севастополя... - С.39.

¹⁴ ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного. - Од. зб. 0-81633.

¹⁵ Оборона Севастополя... - С. 40—42.

¹⁶ Цит. за: Лаговский А.Н. Указ. соч. - С. 80.

¹⁷ Тарле Е.В. Крымская война. - М., 1943. - Т. 2. - С. 100.

¹⁸ Цит. за: Крым. Прошлое и настоящее. - М., 1988. - С. 40.

¹⁹ Нахимов П.С. Документы и материалы. - М., 1954. - С. 414.

²⁰ Дубровин Н.Ф. Указ. соч. - С. 315-316.

²¹ Оборона Севастополя... - С. 30.

²² История городов и сел Украинской ССР: Крымская область. — К., 1974. — С. 117.

²³ Ольшевский В.Ф. Севастополь: Путеводитель. - Симферополь, 1981. - С. 14.

²⁴ Там же. - С. 29-30.

²⁵ ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1085, 1053-11, 1113, 1205, 0-82166, 0-67888, 0-82463, 2-61518, 2-72944.

²⁶ Там само. - Од. зб. 0-74608.

²⁷ Дубровин Н.Ф. Указ. соч. - С. 386.

²⁸ Цит. за: Горев Л. Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя. - М., 1955. - С. 399.

²⁹ Оборона Севастополя... - С. 7.

³⁰ ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб.0-74608; Оборона Севастополя... - С. 36.

³¹ Лаговский А.Н. Указ. соч. - С. 158-159.

³² Адмирал Нахимов: Сб. док. - М.; Л., 1945.- Док. №109.

³³ Лаговский А.Н. Указ. соч. - С. 160.

³⁴ Ольшевский В.Ф. Севастополь: Справочник. - Симферополь, 1977. - С. 14.

³⁵ Маркітан Л.П. Монумент над морем// Україна. - 1987. - №38. - С.8.

³⁶ ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1401-VII.

³⁷ Ольшевский В. Ф. Севастополь: Путеводитель... - С. 28; Чебанюк З. Севастополь. - Симферополь, 1966. - С. 56-58.

- 38 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2779, 1053-11, 1205; Севастополю 200 лет... - С 85.
- 39 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74610, 0-81622; *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 57.
- 40 Цит. за: *Горев Л.* Указ. соч. - С. 328.
- 41 Оборона Севастополя... - С. 28.
- 42 Там же.
- 43 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 27-79.
- 44 Там само. - Од. зб. 0-81623; Оборона Севастополя... - С. 29.
- 45 История XIX века / Под ред. проф. Лависса и Рамбо. - М., 1938. - Т. 5. - С. 217.
- 46 *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... - С. 38; *Чебанюк З.* Указ. соч. - С. 62-63.
- 47 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2279, 1113, 1205, 1053-11.
- 48 Там само. - Од. зб. 4-2400.
- 49 *Горев Л.* Указ. соч. - С. 413-457; *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 43.
- 50 *Горев Л.* Указ. соч. - С. 353; Оборона Севастополя... - С. 50.
- 51 Оборона Севастополя... - С. 463.
- 52 *Лаговский А. Н.* Указ. соч. - С. 117.
- 53 *Горев Л.* Указ. соч. - С. 379.
- 54 Там же. - С. 445.
- 55 *Лаговский А.Н.* Указ. соч. - С. 203; *Горев Л.* Указ. соч. - С. 379.
- 56 *Горев А.* Указ. соч. - С. 399; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-191192.
- 57 Всемирная история: В 13 тт. - М., 1959. - Т. VI. - С. 482; Оборона Севастополя... - С. 36-ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1085, 1053.
- 58 УРЕ. - К., 1979. - Т.IV. - С. 454 (фото); *Зверев Б.И.* Страницы военно-морской истории. - С. 182.
- 59 Цит. за: *Нахимов П.С.* Документы и материалы. - М., 1954. - С. 687.
- 60 Там же. - С. 478.
- 61 *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Путеводитель... - С. 50.
- 62 Там же; ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2279, 1113, 1205, 1053-11.
- 63 Цит. за: *Шохор-Троцкий К.С.* Лев Николаевич Толстой в Крыму // Крым. - 1928. - № 2(7). - С. 87-88.
- 64 Оборона Севастополя... - С. 47, 56, 57.
- 65 *Пирогов Н.И.* Севастопольские письма и воспоминания. - М., 1950. - С. 39.
- 66 *Россейкин Б.М.* Панорама "Оборона Севастополя": Краткий путеводитель. - Симферополь, 1957. - С. 60-61.
- 67 Там же.
- 68 *Ольшевский В.Ф.* Севастополь: Справочник. - С. 20-21.
- 69 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 1053-2, 2779, 1205.
- 70 *Зверев Б.И.* Указ. соч. - С. 19.
- 71 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 69.
- 72 Оборона Севастополя... - С. 68.
- 73 Цит. за: История XIX века. - С. 217-218.
- 74 Современник. - 1856. - Т.2. - С. 152-153.
- 75 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81650.
- 76 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 74. *
- 77 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81652.
- 78 *Гармаш С.* Севастополь: очерк-путеводитель. - Симферополь, 1968. - С. 29-30.
- 79 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81651.
- 80 Там само. - Од. зб. 0-81647.
- 81 Там само. - Од. зб. 0-74622.
- 82 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 58-59.
- 83 Оборона Севастополя... - С. 65.
- 84 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81649.
- 85 Там само. - Од. зб. 0-81648.
- 86 Там само. - Од. зб. 0-81658.
- 87 Там само. - Од. зб. 0-81659.
- 88 Там само. - Од. зб. 0-81626.
- 89 Там само. - Од. зб. 0-81628.
- 90 Там само. - Од. зб. 0-81653.
- 91 *Яковлев В.В.* Краткий очерк истории подземной войны. - М., 1938. - С. 59.
- 92 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81637.
- 93 Там само. - Од. зб. 0-81629.
- 94 Там само. - Од. зб. 0-81631.
- 95 *Тарле Е. В.* Крымская война. - М., 1950. - Т. 2. - С. 267.
- 96 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81635.
- 97 *Россейкин Б.М.* Указ. соч. - С. 54.
- 98 ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81632.

- "Дубровін Н.Ф. Указ. соч. - С. 428.
100 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81642.
101 Там само. - Од. зб. 0-81639.
1⁰² Там само. - Од. зб. 0-81640.
103 Там само. - Од. зб. 0-81636.
104 Там само. - Од. зб. 0-81644.
105 Там само. - Од. зб. 0-81641.
1⁰⁶ Шохор-Троцкий К.С. Указ. соч. - С. 85 (фото 1856 р.).
107 ццкффа України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81625.
108 цит. за: Нахимов П.С. Документы и материалы. - С. 685.
1⁰⁹ Цит. за: Зверев Б.И. Указ. соч. - С. 178.
11⁰ Цит. за: Довженко В., Довженко А. Этот доктор все может // Крымские каникулы. - Симферополь, 1986. - С. 235.
111 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-81624; Оборона Севастополя... - С. 54.
112 Терновский Г. Памятник народного подвига. Панорама "Оборона Севастополя 1854-1855 гг." - Симферополь 1956. - С. 67-68.
113 Чебанюк З. Указ. соч. - С. 65; Терновский Г. Указ. соч. - С. 70.
114 Россейкин Б.М. Указ. соч. - С. 26.
115 Чебанюк З. Указ. соч. - С. 65.
116 Ольшевский В.Ф. Севастополь: Путеводитель... - С. 39.
117 Россейкин Б.М. Указ. соч. - С. 28-29.
118 Там же. - С. 30-31.
119 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-27979, 0-74265, 0-74340, 1085, 1113.
120 Там само. - Од. зб. 2208.
121 Там само. - Од. зб. 0-73862.
122 Там само. - Од. зб. 0-56064, 0-74254, 2-61519, 2-61533, 2-88386, 2-111899.
123 Там само. - Од. зб. 0-74822, 2-60365.
124 чебанюк З. Указ. соч. - С. 52.
125 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74822, 2-63365.
126 Веникеев Е. Родина сыновьям // Крымские каникулы. - Симферополь, 1986. - С. 108.
127 Там же.
128 Ольшевский В.Ф. Севастополь: Путеводитель... — С. 62—63.
129 Там же. - Уклейка між С. 32-33.
130 Веникеев Е. Указ. соч. - С. 113.
131 ЦЦКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 0-74860.
132 Там само. - Од. зб. 1053, 2779.
133 Чебанюк З. Указ. соч. - С. 61.
134 ццкффа України ім. Г.С.Пшеничного. - Од. зб. 2779.
135 Веникеев Е. Указ. соч. - С. 111-112.
136 Толстой Л.Н. Собр. соч. - М., 1951. - Т. 2. - С. 123-124.

This article is dedicated to perpetuation of the memory of the Eastern (Crimean) War heroes. It also shows the celebration of 100-year anniversary by means of the cine-and photo documents